

GÖROĞLU DESTANINDA MİSTİK VE HAMİ YARDIMCILAR: HAZRETİ ALİ, KALENDERLER, ERENLER, AKSAKALLAR*

Mystic and Protector Supportives in Goroghlu Epic: Hazrat Ali, Kalanders, Erens, Aksakals

Naile ASKER**

Öz

Göroğlu Destanı Türkmen epik geleneğinde çok önemli bir yer tutan kahramanlık destanıdır. Bu destan Doğu ve Batı versiyonu olarak iki büyük sahaya ve yüzlerce kola (varyant) bölünmüş Köroğlu Destanının Türkmen sahasındaki varyantıdır. Coğrafi tasnifine göre Doğu versiyonuna giren, bu versiyonun hacim ve içerik olarak en büyük varyantı olan Göroğlu Destanı, mitolojik yanlarıyla da hayli farklılık göstermektedir. Destanda olağanüstü doğumla dünyaya gelen başkahramanın sihirli güçleri ve yardımcıları mevcuttur. Destanın bütün anlatılarında doğumundan ölümüne kadar kahramanın yanında olan bu hayali hamî güçlerin başında Hazreti Ali gelmektedir. Genellikle destanın birçok varyant ve metninde Hazreti Ali adı açık olarak kullanılmaz, bu ad Şah-ı Merdan, Şir Hüda Pir vs. olarak mistik perde arkasına saklanır. Bundan başka destanda Hızır karakterine rastlamakyatız ki bu da zaman zaman Hazreti Ali karakteriyle eşdeğer tutulmaktadır. Göroğlu Destanı başka hamiler olan kalenderler, erenler, aksakallar vs. mistik karakterlerle de zengindir. Bütün bu mistik karakterlerin görevi destan boyu Göroğlu'nu korumak, ona hamilik etmek ve zor durumlarında manevi ve fiziksel olarak yardımına gelmektir.

Bu çalışmada kısaca Köroğlu Destanının Doğu versiyonuna ait olan Türkmen sahası Göroğlu Destanının gelişim tarihi hakkında bilgi verilecek, destanın mitolojik yönünden, mistik karakterlerinden ve onların başkahramana hamiliğinden bahsedilecektir.

Anathar Kelimeler: Göroğlu Destanı, Hazreti Ali, Kalenderler, Erenler, Aksakallar, Mitoloji.

Abstract

The Göroğlu Epic is a heroic epic that has a very important place in Turkmen epic tradition. This epic is the variant of the Köroğlu Epic, which is divided into two large fields and hundreds of branches (variant), in the Turkmen field, as the East and West version. According to its geographical classification, the Göroğlu Epic, which is included in the Eastern version and it is the largest in terms of volume and content of this version, also differs greatly with its mythological aspects. The epic hero, who was born with an extraordinary birth, has magical powers and helpers. Hazrat Ali is at the forefront of these imaginary powers who are with the hero from birth to death in all narratives of the epic. Generally, the name Hazrat Ali is not explicitly used in many variants and texts of the epic, Shir Huda Pir, Shahi Merdan etc. are tacitly used to refer him. In addition, we encounter Hhidr character in the epic, which is sometimes equivalent to Hazrat Ali character. The Göroğlu Epic is rich in mystical characters such as kalanders, erens, aksakals etc. who are the other supporters. The task of all these mystical characters is to protect Göroğlu during the epic coming to his aid spiritually and physically in difficult situations.

In this study, first, the development of Turkmen field Göroğlu Epic which belongs to the Eastern version of the Köroğlu Epic, will be briefly mentioned. Then, the mythological aspect of the epic, its mystical characters and their support to the hero will be explained.

Keywords: Epic of Göroğlu, Hazrat Ali, Kalanders, Erens, Aksakals, Mythology.

* Geliş Tarihi: 08.08.2020, Kabul Tarihi: 21.09.2020. DOI: 10.34189/hbv.97.006

** Doç. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, qaracantali@live.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

1. Giriş

Türklerin ve onlara komşu olan halkların belleğinde asırlarca çok derin iz bırakmış epik söz yapıtlarının başında Köroğlu Destanı gelmektedir. Destan Avrasya kıtasında çok geniş coğrafyaya yayılmıştır. Buna göre de Doğu ve Batı versiyonu olarak iki büyük sahaya bölünmüştür ve yüzlerce kola (varyant) sahiptir. Destanın Türkistan'a yayılmış varyantları içerisinde Türkmen epik geleneğinde Göroğlu olarak bilinen çok önemli metinleri mevcuttur. Bu varyantları önemli kılan ise derin mitolojik katlara ve sihirli motif ve karakterlere sahip olmasıdır. Başka bir önemli özelliği de hacim olarak daha büyük ve kollarının sayısı itibarıyla daha zengin olmasıdır.

“Türklerin geniş sahalara yayılmalarıyla farklı coğrafyalarda, farklı ulusların içerisinde şekillenmiş Köroğlu Destanı (bugüne kadar derlenmiş, yazıya geçirilmiş varyantlar dikkate alınmaktadır) en az 17 Türk ve 8 Türk olmayan ulusun (Kürt, Arap, Tacik, Gürcü, Acar (Gürcüce), Ermeni, Afkan, Abhaz folklorunda da Köroğlu Destanı icra edilmektedir.) halk edebiyatında yazıya alınmış şekli ile, hem de her halkta onlarca varyantta mevcuttur. Gayritürk varyantlarının bir çoğu, örneğin Ermeni ve Gürcü varyantları çeviri, tebdil ve sonunda da benimseme yoluyla oluşturulmuştur. Bundan başka Köroğlu Destanı başka dillere de çevrilmiştir: İngiliz, Fransız, Alman, Rus, Fars, Macar, Bulgar, Çek, Slovak. Bir destanın bu kadar fazla varyantının olması ve bu kadar fazla dile çevrilmesi de yalnız Köroğlu Destanı için spesifiktir.” (Bayat, 2009a: 56).

Türkmenlerin epik anlatıcılık geleneğinde destanların çok büyük yeri vardır. Onların en meşhur olanı, halk arasında da söylenen Göroğlu, Yusif Bey-Ehmed Bey destanları ile birlikte, Hayrlukka Hemra, Şahsenem Gerib, Zöhre Tahir ve başka destanlardır. Bu destanlar arasından Göroğlu Destanı yüzyıllar boyunca Türkmen boylarında derin etki uyandırmış, onların kahramanlık, mertlik, vatanseverlik, bağımsızlık duygularını canlı tutmuştur. Bu destanların yayılmasında, sevilmesinde, günümüze ulaşmasında Türkmenlerin bahşı dediği âşık-anlatıcıların büyük emeği olmuştur.

Köroğlu Destanının Türkmenistan'da Oğuzlar arasında ortaya çıkması ve bütün Türk dünyasına buradan yayılmasıyla ilgili Türkmenlerin derin bir inancı vardır. Bilim insanları arasında da genellikle bu fikir savunulmaktadır. Buna örnek olarak bir kaynak göstermek istedik. Sovyetlerin en katı zamanında yayınlanmış *Узбекский Народный Героический Эпос* (Özbek Halk Kahramanlık Destanı) adlı eser, kendi döneminin önemli bir kitabı idi. Köroğlu Destanının millî versiyonlarının Merkezi Asya coğrafyasındaki yayılma sahaları ve menşeyini, etrafında oluşmuş efsaneleri analiz eden yazarlar Viktor Jirmunskiy ve Hadi Zaripov bu kanaate varmışlardır: “Orta Asya epik destanlarının genel özellikleri onların büyümesinin ve yayılmasının tek merkezinin, görüldüğü gibi Türkmenistan olduğunu ortaya koyar.” (1947: 183-184).

Yazarlar epik kahramanın ortaya çıkışını, idealize edilmesini destanın gelişimi için esas motif olarak görür ve gözlemlerini genelleme yaparak yazarlar: “Halk kahramanının epik idealleşme süreci, beklenildiği gibi, onun vatani Türkmenistan’da başlamıştır. Burada meşhur Türkmen kahramanının menşei, vatani, akrabaları ile bağlı efsaneler de korunarak saklanmıştır.” (1947: 190).

Görülüşü gibi V. Jirmunskiy ve H. Zaripov tarafından yazılan bu kitapta onlar, Köroğlu Destanının yaratılma coğrafyasının merkezini ve kahramanın vatanını Türkmenistan olarak göstermekte, destanın buradan başladığı, yayıldığı ve varyantlaştığı fikrini savunmaktalar.

Azerbaycan’da Köroğlu araştırmacılarından İsrail Abbaslı’nın fikrinde, destanın Orta Asya kollalarının tek merkezli olmasına göre bu bölgenin bütün varyantlarını Türkmen versiyonu etrafında birleştirmek mümkündür:

“Çeşitli etnik soya sahip olan on beşe kadar halkın sözlü ve yazılı mirasında kayda alınmış Köroğlu eposu, bir çok araştırmacıların belirttiği gibi, yayılma sahası itibarıyla karşılıklı olmayan bir folklor abidesidir. [...] Köroğlu eposu konu ve içerik farkına göre genel olarak 3 yere bölünmüştür: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Ön Asya varyantları.” (2005:16).

2. Hazreti Ali

Türk boyları, İslam dinini kabul ettikten sonra onların inanç ve hayat tarzındaki değişimler, folklorunda da kendini göstermeye başladı. Buna bağlı olarak sosyal ve kültürel değerler sistemi de değişmeye, yeni dinin krallarına göre şekillenmeye başladı. Lakin geçmişte kaldığı sanılan birçok kültürel, etnografik değer birikimi gibi folklor anlatıları da çoğu zaman sadece yeni kılıfa uydurulmaktan öteye geçemedi. Bu uzun bir adaptasyon dönemi ve şüphesiz ki bu zaman birçok folklor ürünündeki eski inanç izlerini taşıyan motif ve epizotlar unutuldu. Ama İslamın kabulünden çok önce oluşmuş eski Türk epik eserleri-destanlar hakkında bunu söylemek doğru olmazdı. Burada eski inanç sistemine bağlı birçok motif ve epizotlar, özellikle eski Türk mitolojisine bağlı unsur ve karakterler çok az değişime uğradı. İsimler değişse de görevler değişmedi, olaylar yeni mahiyette ama eski üslupta devam etti. Destanlarda dinî ve mitolojik karakter ve motifler her zaman yardımcı tipler olmuştur. Buna göre de cüzi değişimler destanların içeriğini fazla etkilememiş, nitekim İslam dininin etkisiyle isim değişmiş, yenilenmiş karakterler destanlara yeni bir nefes getirmiştir.

Bu karakterlerin en başında Hazreti Ali karakteri gelmektedir.

“İslamiyet öncesi dönemde yer-su iyelerinin cisimleşmesiyle farklı şekillerde karşımıza çıkan ve Türk kültürünün bilinen en eski metinlerinde ‘Boz Atlı Yol İyesi’ olarak görülen doğaüstü yardımcının, İslamiyetin kabulüyle ‘eren’, ‘derviş’, ‘evliya’, ‘baba’ ve ‘dede’ gibi genel adların yanında ‘Dede Korkut’, ‘Hızır’ veya ‘Hz. Ali’ gibi özel adlarla anlatılarda yerini bulduğu görülür.” (Akın, 2012: 20).

Köroğlu Destanı, söylediğimiz gibi hemen hemen bütün Türk boylarının ortak destanıdır. Doğu ve Batı versiyonlarına bağlı bütün varyantlarında motif ve epizot farklarına rağmen Hazreti Ali karakteri hep mevcuttur. Genellikle destanın birçok varyant ve metnlerinde epik anlatıcılar, Hazreti Ali adını açık şekilde kullanmaktan kaçınmış, bunun yerine Şir Hüda Pir, Şah-ı Merdan vs. adlar kullanmayı tercih etmiş ve bununla da karakteri bir mistik perde arkasında saklamışlar. Bundan başka destanda Hızır karakterine rastlamaktayız ki bu da metinlerdeki durumuna göre zaman zaman Hazreti Ali karakteri yerine de kullanılmıştır.

“Türkmen varyantında da Özbek varyantında olduğu gibi kahraman her zaman Hz. Ali'nin, Hz. Hızır'ın ve on iki imamın himayesi altındadır. Bütün bunlar Köroğlu'nun/ Göroğlu'nun yeni statüye geçitinde tasavvuf katının eski şamanlık elementlerini birleştirdiğini göstermektedir. Destan kahramanının köroğluluk (kurtarıcılık) statüsünden geçmesi ve yeniden kurulması Türkmen varyantında korunmuştur.” (Bayat, 2009a: 58).

Doğu versiyonunun birçok anlatısında Göroğlu daha doğmadan Hazreti Ali'nin himayesine girer. Uygur varyantında Göroğlu'nun babası Hazreti Ali'dir.

“Çembil diye bir şehirde kırk kadar padişaha emri geçen Ahmet Han adında bir hükümdar bulunmaktadır. Ahmet Han'ın Zulper Ayım adında bir kız kardeşi olup kendi has bahçesinde 80 cariyesiyle yaşamaktadır. [...] Zulper Ayım bir gün bahçedeki taht üzerinde oturup saçını tararken Dülül'üne binmiş oradan geçmekte olan Hz. Ali'nin gözü bu güzel kıza ilişti ve kendi kendine: 'şu ay yüzlü güzel benden bir çocuk doğursa, ne iyi olurdu! [...]' diye iç geçirerek yoluna devam etti. Zulper Ayım da ondan hamile kaldı. Günlerin birinde hamile olduğunu anlayan Zulper Ayım durumu annesine anlatır ve kardeşi Ahmet Han'ın bunu duyarsa çok üzüleceğini düşünüp Allah'tan canını almasını dileyerek dua eder. Duası makbul olup Azrail Aleyhisselam onun canını alır. O zaman altı aylık olan bebek gor(mezar) da doğar. Bebek kamaştan nefes alarak yaşar.” (Uygur Halk Destanları, 2011: 19).

Bu varyantta mezarda bulunan çocuğa Dede Kamber ad verir. Gorda/mezarda doğduğu için adı Göroğlu olsun ister. Hazreti Ali oğlunu unutmaz ve gözüne gözükmeyen ona hamilik eder. Göroğlu delikanlı yaşına varınca bir gece Hızır (*Hazreti Ali - N. A.*) 12 imamı ve kırklar ile bacadan girer, Göroğlu'nun omzuna 7 yerden mühürünü basar. Kırklar ona Allah'tan ne istediğini sorunca kendine 120 yıl ömür, şöhretinin tüm dünyaya yayılmasını, yenilmez olmayı ve güç-kuvvet ister. Bu motif eski destanlara özgü bir motiftir, Alpamış Destanında da kahramanı mühürleme motifi mevcuttur. Destanda kahramanın omzuna mühür basılması motifi, kahramana savaşta ölümsüzlük, dokunulmazlık kazandırmak demektir. Bu mühür kahramana ok batmasına, onu kılıcın kesmesine izin vermez.

Kazak varyantında mezarda doğuran Akanay ananın mezarının başında bekleyenlerden biri de Hazreti Ali'dir. Çocuk doğduktan sonra ona süt ve başka yiyecekler veren yine Hazreti Ali, Hızır ve diğer evliyalardır.

Kahramanın doğumunda karşımıza çıkan mezar doğum ve ölümü, yeni hayat motifini temsil eder: “Nasıl ki o insanın öldükten sonraki mekânı, aynı zamanda ikinci doğumunun hayata geçtiği yerdir. Buradan da mezarın ana rahmine benzedilmesi meydana çıkmaktadır” (Bayat, 2009b: 61). “Köroğlu Destanında da kahraman Köroğlu’nun Kırat’ı onun en büyük yardımcısıdır. Diğer olağanüstü yardımcıları arasında Hızır, Gavıs Gıyas, çilten ve on iki imam ve Hz. Ali yer alır.” (Karadavut, 2018: 873).

Köroğlu’nun manevi gücü Hazreti Ali’dir. Batı versiyonunda birçok varyantta ya Köroğlu’nun kendi adı ya da babasının adı Ali’dir. Bazen ise geleneksel Rövsen adına Ali ismi eklenmiştir. Örneğin, Tebriz nüshasında Köroğlunun adı Rövsen Ali, Maraş varyantında Uruşan Ali’dir. Doğu versiyonunun birçok varyantında ise Köroğlu’na ismini Hazreti Ali vermiştir. Bu isim doğduğunda verilen isim (Rövsen, Ruşan, Rovşan vs.) ve yiğitliğe başlama basamağındaki verilen isimdir (Göroğlu, Gorogli, Gurguli vs.).

Türkmen Göroğlu Destanında Hazreti Ali karakteri ve kültü bütün varyantlarda ve anlatılarda mevcuttur. Genellikle olaylar ortak motif olarak rüyada kahramana görünme, ona ad, ömür ve güç verme, yol gösterme şeklinde tezahür eder. Göroğlu’nun doğumundan ölümüne kadar Hazreti Ali onun yanındadır. Göroğlu Destanında kahramanın mezarda/gorda doğumu, gelecekte olağanüstü güçlere sahip olacağı ve ona hamilik edecek mistik güçlerin varlığı destancılık geleneğine bağlı şekilde geniş tasvir edilmiştir:

“Bir gece Hıdır Cığalı Bey’in rüyasına girdi. Ondan gelinin mezarına gitmesini istedi. Cığalı Bey sabah olunca kabristana gitti, baktı ki gelinin mezarında bir oğlan çocuğu var. Çocuk anasının ciğerini yalayıp yatıyordu. Çocuğu eve getirdi. Gördü ki evde bir aksakal dede oturuyor. Aksakal çocuğun sırtına 3 defa vurup, üç defa ağzına tükürerek ‘bizim nefes oğlumuz olsun, karanlık yurttan ışıklı yurda çıktı, adı da Rövsen olsun.’ – deyip gitti.” (Görogly, 1996: I, 6).

Göroğlu’nun mucizevi doğumu da dahil, çocukluğu ve gençliği mistik yardımcılarının hamiliğindedir. Küçük Rövsen babası ve anasını daha doğmadan kaybetmiştir. Dedesi Çandıbil hanı Cığalı Bey’dir. Cığalı Bey su atının cinsinden olan bir tayı (sonra Kırat’ın anası olacak tay) Hünkâr’a getirmiş, atı beğenmeyen Hünkâr tarafından gözleri kör edilmiş, oğlu Mömin öldürülmüştür. Cığalı Bey gelini Gülenam’ı, torunu Rövsen’i ve tayı alarak Üçgümmez Dağı’nda gözlerden uzakta yaşamaya başlamıştır.

Destancılık geleneğine uygun olarak kahramanın çocukluğu hızlı geçmiştir. Rövsen ve su cinsinden olan tay büyümüş, artık Kırat dünyaya gelmiştir. Delikanlı Rövsen, Kırat’ı kaybetmiştir. Dedesinin de tenbih ettiği gibi iki gün atın izinden gider, ama Kırat’ı bulamaz, sonunda yorulur ve bir ağacın altında uykuya dalar. Uykusunda ilk defa Hazreti Ali’yi, erenleri görür.

“Bir yere toplanmış erenlerin Rövşen’i gördükte ‘bu ne oğlan?’ sorusuna Hz. Hızır ‘bu bizim nefes oğlumuz.’ cevabını verir. Halk sufizmde nefes oğlu bel oğlundan üstün tutulur. Öyle ki Alevi-Bektaşî ve Tahtacı geleneğinde meşhur olan bir deyimde göre Hz. Ali, ‘Belimden gelen oğlum değil, yolundan giden oğlumdur.’ demiştir” (Bayat, 2009a: 59).

Göroğlu mistik bir âlemedir ve burada onun karnını kesip ciğerini nurla doldururlar, sonra içmesi için dolu cam ikram ederler. Erenler Rövşen’den gelecek hayatı için ne istediğini sorarlar. Arzusuna göre de kendisine ve atına 120 yıl ömür, ahireti için iman verirler, dünya hayatı için kendisinin ve atının ne kadar ağır yaralı olsalar da yıldız görünce yazarlarının iyileşeceğini müjdeliler.

Gelecek kahramanlıkları için isim ve silah verirler: “Hızır Aleyhisselam Şîr Hüda Pir, Rövşen’in beline keskin kılıç bağladı. Hızır Aleyhisselam Şîr Hüda Pir: Karanlık yurttan ışıklı yurda çıktı, adını Rövşen koydum. Gordan çıktı, adı Göroğlu olsun, dedi.” (Görogly, 1996: I, 28-30). Mistik ve hami yardımcıları ile ilk görüşten sonra Göroğlu pirini bulmuş, gaflet rüyasından uyanmıştır. Artık bütün hayatı boyunca bu güçlerin yardımı ve desteği üzerinde olacak, kazandığı bütün zaferlerde onlardan güç alacak, düştüğü tehlikeli durumlarda onlar imdadına yetişecek, rüyalarında hep onların öğüt nasihatlerini dinleyecektir (Görogly, 1996: I, 33).

Gaflette yatardım, geldi erenler,
‘Kalk, gafil yerinden uyan!’ dediler.

Gözüm açıp gördüm cümle cihanı,
‘O kişiye Şah-ı Merdan’ dediler.

Gaflette yatardım, açtım gözümü,
Erenler payına sürdüm yüzümü,
Okuttular Hak söyledim sözümü,
‘Yetmiş bir kelime ayan’ dediler.

Göroğlu Bey söyler, eksikli bende,
Pirim Şah-i Merdan, desteğim sende,
Beş vakit namazın kılıver günde,
‘Ahiret yoldaşın iman’ dediler.

“Şamanlıkta şaman olma inisiyasyon ritüeli bütün taraflarıyla Köroğlu Destanının Türkmen varyantında İslami bir değerle atın kaybolması veya kaçırılması motifinde kalmıştır. Burada kahramanın yeni – köroğluluk statüsüne geçeceğini dedesi Cığalı

Bey önceden bilmektedir. Cığalı Bey torununu bu ritüele hazırlamak için ekmeği pişirip kendisiyle götürmesini, iki gün yürüyüp üçüncü gün bir çınarın altında namaz kılan bir aksakal göreceğini, akşama doğru onların on iki, gece yarısı kırk, sabaha karşı üç yüz altmış eren olacağını önceden haber verir. Burada takvim mitinin gündüz, akşam, gece, sabah sintagmasında gün, saat, yıl müstevisi epik dille verilmiştir” (Bayat, 2009a: 58).

Göroğlu, destanın ilk kolundaki hamilerden haberdardır ve sonraki kollarda da onlar, karşılaşmaya devam etmektedirler. Hazreti Ali bütün destan boyu Göroğlu’na öğüt-nasihatler vermektedir: “Tanrı’ nı bir bilersen, acze düşmüşlere düşmanlık etmezsen, kaçanı kovucu olmazsan her zaman yanında oluruz.” (Görogly, 1996: II, 19). Göroğlu yeni bir işe başlarken, bir sefere çıkarken, zor durumdayken “Ya Ali” diyerek hep pirini çağırmıştır. Onun öğütlerinin aksine iş yaparken gücü tükenmiş, hasta olmuş veya savaşta yenilmiştir. Her seferinde tövbe etmiş ve Şah-ı Merdan’ından aff dilemiştir.

Türkmen Göroğlu Destanında mistik yardımcıları sadece Göroğlu’na hamilik etmez, aynı zamanda onun evlatları Erhasan ve Övez’in de yardımına koşar. Destanın kollarında bu motif çeşitli yöntemlerle hayata geçmektedir. Mesela, Övez babasından izinsiz onun silahını alarak ve Kırat’a binerek sefere gider. Bu seferde o saldırıya uğrar, arkadaşları öldürülür, kendisi ve atı esir alınır. Göroğlu durumu öğrenince yardıma gider, ama Kıratsız ve sihirli silahı olmadan düşmanı yenemez. Bu durumda Göroğlu saziyle Şah-ı Merdan’dan yardım ister. Bunun ardından Hazreti Ali Övez’in rüyasına girer, ona kaleden çıkış yolunu gösterir (Görogly, 1996: II, 19).

Destanda Göroğlu’nun savaştığı esas düşmanlar İranlılar/Kızılbaşlar olarak gösterilmiştir. Bu da orta asırlar Türkmen destancılık geleneğine özgü bir elementtir.

“Türkmen, Özbek ve Karakalpak vb. Türk boylarının destanlarında Kızılbaş tipler yer alır ve Sünni karakterli kahramanlar, düşman olarak gördükleri Kızılbaş tiplerle mücadele ederler. Orta Asya Türk destanlarındaki Kızılbaş ve Arap tipler, Türkmenistan bölgesi başta olmak üzere Orta Asya Türkleriyle, İran ve Arap toplumları arasında yapılan savaşların birer yansımalarıdır. Özellikle Köroğlu’nun savaştığı pek çok düşman, İran veya Arap menşelidir. On altıncı yüzyıldan itibaren şiddetlenen İran-Orta Asya savaşları, Şii-Sünni mücadelesi hâlini alır. Orta Asya Türk destanlarında Kızılbaş tiplerin yer almasında ve Köroğlu’nun asi, yağmacı tip olmasında bu tarihî zeminin etkisi büyüktür.” (Şahin, 2012: 226-227).

Müslümanlığın kabulünün ilk dönemlerinden beri bölgede dinin Sünni mezhebi yaşanmaktadır ve bu dönem içerisinde çoğunlukla savaşlar İran’la, yani Kızılbaşlarla olmaktadır. Bunun destanda yeteri kadar örneği vardır, bütün bunlara bakmaksızın Hazreti Ali’nin mistik yardımcı kültüründe destanın karakterleri listesinde yer almasının biraz şaşırtıcı olması gerekmez miydi? Ama Hazreti Ali’nin bütün İslam dünyasının halk sufizmüne, inanç sistemine yerleştiği olgusunu da göz ardı etmemiz mümkün değildir.

“Yüksek tipli, organizeli, evrensel bir din olarak İslam dininin bağları arasında da bir takım folk inanışlar mevcuttur. Bu inanışlar, İslami inanç ve pratiklerle kaynaşarak bir çeşit ‘Halk Müslümanlığı’ ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle halk inançları, farklı inanç ve kültürleri içerisinde bir arada yaşatması anlamında senkretik bir özelliğe de sahiptir. Onun bu özelliği, ileride değinileceği gibi, konumuz olan Hz. Ali ile ilgili inanışları anlamada önemlidir. İslam dinine bağlı olan insanlar arasında, din bilgilerinin oluşturduğu sistemli prensipleri içeren resmî-kitabi din yorumu yanında, geniş kitlelerin örf, adet ve inanışlarını içerisine alan sistemsiz, farklı nitelikteki inanışların belli bir mantık örgüsüne sahip olmaksızın bir arada bulunduğu bir tarz olarak folk/popüler dindarlık biçimi mevcuttur.” (Aslan, 2012: 45).

Hazreti Ali kültü ortak Türk dünyasının epik ve lirik folkloruna nüfuz etmiş kahramanlarından biridir. Türk dünyası Müslümanlığının Şii-Sünni olarak iki büyük mezhebe bölünmüş olması bile Hazreti Ali’nin Türk kahramanlık destanlarının ortak değeri olmaktan alıkoymamıştır.

“Aslında XV. yüzyıl, sadece Sünnilik açısından değil, aynı zamanda Şiilik bakış açısından da bütünüyle belirsiz bir ortodoksi imajı çizer. [...] Gerçek halk İslamı ise, mucizelere inanış, kâhinlik, düş bilim, evliyalarca kutsanma, popüler hac merkezleri ve değişik mistik pratikleri içine alan büyük tarikatlar gibi, ortodoks bünyede daima bir diken olan tüm bu yönleri içine alarak ortaya çıkmıştır.” (Roemer, 1990: 34).

Hem Köroğlu Destanının hem de Hazreti Ali kültürünün yayıldığı ve sevildiği bütün Türk dünyası folklorunda Köroğlu ve Hazreti Ali karakteri birbirine bağlı olarak gelişmiştir. Tarihî bir şahsiyet olan Hazreti Ali’nin gücü, yiğitliği, mertliği onu İslam dünyasında bir savaşçı olarak ünlendirmiştir. Köroğlu ve Hazreti Ali’yi irfani bağlılıktan başka ortaklaştıran bir diğer değer de budur.

“İsmail ve sonraki Safeviler İslamiyetteki Şiiliği, Orta Asya halkları ise Sünniliği desteklediler, bu yüzden de XVI. yüzyıldan başlayarak İran şahlarıyla bu halkların çatışması din savaşı formunu almıştır. Türkmen, Özbek ve Kazakların bir dizi folklor ve edebî eserinde ve sonuç olarak Köroğlu destanında bu form kendi yansımaları bulmuştur. Son yüzyıllarda “Kızılbaş” adı İran’ın bütün halkı için kullanılmış, geçmiş yüzyılların diğer sanat eserlerinde bu ad Müslüman olmayan, dinsiz ve putperest olarak tasvir edilmiştir.” (Garriyev, 2007: 96).

1958 yılında Moskova’da yayınlanan Doğu halklarının destancılık geleneği hakkında yazılmış makaleler topluluğu olan *Вопросы Изучения Эпоса Народов СССР* (SSCB Halklarının Destanlarının Öğrenilmesi Meseleleri) kitabında konuyla ilgili ünlü bilim insanlarının makaleleri yer almıştır. Doğubilimci Luiçian Klimoviç’in *Заметки о Эпическом Творчестве Народов Советского Востока* (Doğu Sovyet Halkının Epik Yaradıcılığı Hakkında) yazısı Göroğlu Destanı hakkındadır. Yazar Orta Asya halkları için hayati önem taşıyan Göroğlu Destanındaki mücadelenin Türkmen

ve Özbeklerle İran arasındaki Şii-Sünni çatışmasından doğduğunu ifade etmektedir. İranın Safevi Hanedanlığı ve Özbeklerin Şeybaniler Devleti, daha sonra Nadir Şah'a karşı yapılan bu mücadele XVI.-XVIII. yüzyıllara kadar devam eder (1958: 241-250).

Köroğlu Destanının Batı versiyonuna ait olan varyantları da Hazreti Ali kültü, karakteri ve motifleri ile zengindir. Destanın Kafkas varyantlarının iki büyük nüshası olan Paris (Tebriz varyantı) ve Tebriz (Tiflis varyantı) nüshası ayrıca destanın yazılı iki büyük yapıtıdır. Paris nüshası olarak bilinen Hidzko varyantına açık olarak Şii yaşam tarzı ve inanç sistemi yansımıştır. Bu varyantta Köroğlu'nun babası Mirze Serraf ölümünün yaklaştığını hissedince oğlundan onu Şiiliğin kutsal mekânı sayılan Meşhet'te defnetmesini ister: "Oğlum, ben burada öleceğim. Ona göre ki baba ve oğul her ikimiz Şiiyiz." (Koroğlu, 1999: 16).

Tiflis varyantında Hazreti Ali kültü çok büyük sevgi ve ayrıntı ile işlenmiştir. Türkmen Göroğlu'sunda olduğu gibi burada da Hazreti Ali Köroğlu'nun rüyasına girmekte ve ona kahramanlık, yenilmezlik vermekle birlikte içmesi için bir cam (bade) sunmuştur. (Köroğlu, 2005: 457-458). Bu camda Hazreti Ali, Köroğlu'na mistik güçler, "gizli tarikat bilgileri, tasavvuf ilmi" (Salim (Bahşeliyev), 2010: 316) içirmiş, ruhani mestliğe kavuşturmuştur:

Ağam Ali verdi, içdim badeni,
İtimişdim, yahşı tapdım caddeni,
Hegg ucaltdı bu türkiman zadeni,
Aç gulağun, sözlerimi eşit bir.

Ağam Ali gurşuyubdur belimi,
Uzun edib düşmen üste dilimi,
Terk edirem Celali tek elimi,
Aç gulağun, sözlerimi eşit bir.

Ağam Ali görünübdür gözüme,
Hegg gapusu açılıbdur üzüme,
Köroğluyam, bir gulag ver sözüme,
Aç gulağun, sözlerimi eşit bir (Koroğlu, 2005: 457).

"[...] Destanın bu varyantında irfani, mistik ruhani durumlar daha fazla ve çeşitli süjeler bakımından ön plandadır. Genel olarak Köroğlu Destanının ve özellikle de Köroğlu karakterinin kendi mahiyetinde ruhani mücadelenin, manevi mücadelenin saklandığı fikirdeyiz. Aksi halde kılıçla, kanla veya zahiri sevgi, bildiğimiz maişet motifleri ile herhangi bir destan, halk yaratıcılığının diğer türleri yüzyıllar boyu belleklerde kalamazdı." (Salim (Bahşeliyev), 2010: 319).

Tiflis'te G. Kekelidze Elyazmalar Enstitüsündeki XVII. yüzyıla ait elyazmasının bulunmasıyla XX. yüzyılın son çeyreğinde bilim dünyasınca bilinen Tiflis varyantınının araştıran ve yayınlayan Hüseyin İsmayılov ve Elnare Tofikkızı'na göre destan hemen hemen bütünüyle Şii-Sünni çatışmasından ibarettir ve ideolojik mahiyet taşımaktadır. Destanın başkahramanı Koroğlu'dur ve o Şiidir. Buna göre de Hazreti Ali onun piridir ve bütün savaşlarında zaferlerinin manevi sahibidir:

“Koroğlu'nun namaz kılması ile birlikte şarap içmesi tezadı da onun Alevi dünya görüşünün taşıyıcısı olmasından kaynaklanmaktadır. Safevi-Alevi ideolojisinin taşıyıcısı, Teke-Türkmen-Celali ilinin lideri gibi sıfatlarla genelleştirilen Koroğlu'nun Osmanlı paşalarına bakışı da Şii Safevi İmparatorluğu ile Sünni Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşanan ideolojik savaşın destan tezahürüdür.” (2005: 18).

Bundan başka H. İsmayılov, Koroğlu Destanı ile ilgili araştırmalarında destandaki sufi ideolojisinin millî tezahürlerinden bahsetmiştir. Onun fikrinde destanın birçok halk arasında yayılmasının bir nedeni de ulusal zeminden evrensel zemine geçişin her bir ulusun etnik belleğine rahat yerleşmesidir:

“Başlangıçta Koroğlu kapalı şekilde kendinde Hazreti Ali'ye özgü özellikleri, sonda ise Mehdi Sahip ez-Zaman'a ait İslam eskatolojisini belirliyor. Bu anlamda Koroğlu Destanı Orta Çağda genişçe yayılmış sufi tarikatleri ile sıkı ilişkidedir. Azerbaycan ve Türkiye varyantları ise doğrudan Alevi tarikatleri çevresinde şekillenmiştir. Çünkü burada sık sık Alevi-Bektaşî menkıbelerine, rivayetlerine başvurulmaktadır. Türkiye varyantında Koroğlu bir kahraman yığıttan daha çok bir sufi mürşit gibi görünüyor. Bu da destanın mitten uzaklaştığı, bağımsız folklor türü gibi şekillendiği sonraki dönemlerin gerçekliğidir. Destan gibi şekillenmede sufi tecrübenin ve felsefenin derin etkisi izlerini korumaktadır.” (2007: 75).

Koroğlu Destanının Azerbaycan âşıklarından derlenmiş varyantlarında Koroğlu'nun âşıklık yeteneğini ve gücünü aldığı Koşabaluk (Çift Pınar) suyundan içmesi ve burda Hazreti Ali ile karşılaşması motifi görülmektedir. Koroğlu olağanüstü güçlerini rüyada değil, gerçek hayatta pirinden bade alarak kazanmıştır:

“Daha eposun ilk kolundan itibaren görülen epizot – Rövsen'in Koşabaluk'a gelmesi, köpüklü sudan içmesi olaylarına ilave olarak bu kolda söylenmektedir: Koşabaluk'ın üstünde Hazreti Ali bir nurani ihtiyar kıyafetinde gelip sağ elini Koroğlu'nun sırtına vurur, ona yığıtlık badesi içirip der: ‘Koroğlu benim sözüme inan, sen Koroğlu'sun, hiçbir zaman hiç kimseye yenilmeyeceksin.’ Koroğlu bu sözlere inanır inanmaz kendinde bir kuvvet, bir güç hissetmeye başlar.” (Guluzade, 2016: 143).

Hazreti Ali karakteri İslam mezheplerinden bağımsız olarak halkın sevgisiyle ortaya çıkmıştır ve halk bu karakteri destanlarında görmek istemiştir. Bu karakter adaleti, aklı, yardımseverliği, dürüstlüğü vs. simgelemiş ve Koroğlu'ndaki güce,

cesarete, yiğitliğe, mertliğe vs. yön vermek için var olmuştur. Hazreti Ali, Köroğlu'nu bütün kötülüklerden korumak ve aynı zamanda onu kötülüklerden uzak tutmak için var olmuş, ona hamilik etmiştir.

“Hazreti Ali karakterinin Azerbaycan folklorunda tecessüm olunabileceğe uygun kahraman tipi aslında Köroğlu idi. Çaprazlaşma folklor düşüncesinde gitmiştir. Şöyle ki Köroğlu'na kadar da Hazreti Ali'nin halk düşüncesinde folklor karakteri ortaya çıkmıştı. Ama herhalde, Köroğlu karakterinde tecessüm eden Hazreti Ali, aslında, tarihî Hazreti Ali'den daha çok folklor karakteridir.” (Abbasov, 2008: 54-55).

Köroğlu Destanının her iki versiyonuna bağlı olan bütün varyantlarında ve özellikle Türkmen varyantlarında Göroğlu'na ve atı Kırat'a hamilik eden mistik kahramanların başında Hazreti Ali gelmiştir.

3. Erenler, Kalenderler, Aksakallar

Göroğlu Destanı, başka hamiler olan kalenderler, erenler, aksakallar vs. mistik karakterlerle zengindir. Bütün bu mistik karakterlerin görevi destan boyu Göroğlu'nu korumak, ona hamilik etmek ve zor durumlarında manevi ve fiziksel olarak yardımına gelmektir.

“İslâmî dönem Türk destanları arasında yer almakla beraber Köroğlu Destanında dinî bir özden söz etmek mümkün değildir. Ancak hikâyelerin musannif ve nâkileri kendi mezhep ve tarikat özelliklerini yer yer hikâyelerde yansıtarak bunların belli yerlerinde dinî öğütlere, dualara, peygamber ve evliya kıssalarına yer vermiş, hikâyelere İslâmî bir muhteva kazandırmaya çalışmışlardır.” (Albayrak, Sümer, 2002: 269).

Göroğlu Destanında mistik ve hamî yardımcılardan Hazreti Ali dışında da birçok evliya karakterler ve motifler şeklinde mevcut olmuştur. İslam dininin kabulünden önce ortaya çıkmış destanlarda olan ve Türk inanç sisteminde yer alan mistik varlıklar ve karakterlerin birçoğu sonraki dönemde de varlığını sürdürmüş, İslam dininin kabulünden sonra da gelişerek yenilenmiş destanlarda bu mistik varlıklar yeniden doğmuş gibi hayat bularak şekillenmeye ve yaşamaya başlamıştır.

Aslında Hızır ve Aksakal, yerine ve görevine göre aynı işlevleri yapan mistik karakterlerdir. İslam dininin etkisiyle destanlarda aksakalların yerini Hızır almaya başlamış, bazen de bu karakterler paralel kullanılmıştır. Destanlarda Hızır ve Aksakal'ın aynı mistik külte sahip karakterler olmasını, kırsal alanda ve şehirlerde kültür defarmasyonuna uğramış bu karakterlerin yer değişimini Bahaeddin Ögel, “*Türk Mitolojisi*” kitabında açıklamıştır: “Eski Türk kocaları, ad değiştirerek Hızır tanıtması ile ortaya çıkmışlardı. Türk edebiyatı ile şehir kültürlerinde Hızır, İslamiyet şalı ve anlayışı ile devam etmişti. [...] Güreşte ve savaşta ‘Gök sakallı kocalar’, gençlere yardım ederler” (2002: 89-95).

Destanlarda mistik yardımcıları gibi erenler de her zaman iştirak etmiştir, ama onların sayısı farklı gösterilmiştir. Türkmen Göroğlu Destanında erenlerin sayısı 360'dır: Rövsen kaybettiği atını bulmak için atın izi ile kıbleye taraf gitmeye başladı. Üçüncü gün bir çınarın altına vardı. Baktı ki bir aksakal namaz kılıyor, aniden o bir kişi 12 kişi oldu. Gece yarısı 12 kişi 40 oldu. Sabah şafak vakti ile 360 erenin hepsi burada toplandılar. Şir Hüda Pir'in (Hazreti Ali) önderliğinde Rövsen'e bütün mistik güçleri burada erenler tarafından verildi (Görogly, 1996: I, 28).

Eren, halk geleneğinde üstat anlamında bilinirken tasavvufta ise evliya anlamında kullanılmıştır. Alp erenler ise savaşçıdır, onlar İslam dinini yaymak ve vatani korumak için savaşır. Yitik (kayıp) erenlere ise gözle görülemeyen evliyalar denilmiştir. Onlar ateşte yanmazlar, bütün hastalıkları iyileştirebilirler. Kazak destanlarında Kırık şilten ismi Kayıp eren şeklinde de kullanılmaktadır.

“Müslümanlar arasında tasavvuf etkisiyle yayılan inanişaya göre olağanüstü özelliklere sahip velilerdir. Kazak halk edebiyatındaki kahramanlar, Allah ile birlikte Kayıp eren, Kırık şilten, Ğavsıl-ğıyas gibi veli ve pirleri yardıma çağırırlar. [...]Tasavvuf öğretisine göre dünyada bir veliler hiyerarşisi vardır. Allahüteala bu veliler vasıtasıyla insanları insan-î kâmil seviyesine çıkarır. Bu veliler manevi derece kat ederek bir sırta vakıf olmuşlardır. Bunların sayısı 355 veya 356'dır. Manevi derecelerine ve yaptıkları işe göre bu veliler birkaç bölüğe ayrılırlar. Üç yüz veliye Ahıyyar adı verilir. Ondan sonrakilere abdal denir. Bunların sayısı kırktır.” (Nurtazina, 2001: 97).

Kırık şilten Anadolu'da Kırklar diye adlandırılan veli topluluğudur. Alevi ve Bektaşî tarikatine göre de Hazreti Ali'nin başında durduğu kırk adamın meclisine “kırklar” meclisi denilir. Batı versiyonunun Anadolu varyantlarının birçoğunda Köroğlu ölmez, mistik bir şekilde kaybolur ve Kırklara karıştığına inanılır.

Anadolu varyantlarına bağlı Maraş anlatılarına göre de Köroğlu, yaşlılığında “delikli demirin” icat edilmesinden sonra Şam'a gider. Şam'da önce karısı Benli Döne ölür ve Kırklar Dağı'nın eteğine gömülür. Köroğlu, oğlu Hasan'la birlikte ölen eşinin kabrini ziyaret eder ve sonra gurbetin yolunu tutar. Yolculuk sırasında Hasan önde, Köroğlu arkada gider. Bir süre sonra Hasan arkasına baktığında babasının kaybolduğunu görür. Köroğlu, ondan sonra da hiç görülmemiştir, yani Kırklar'a karışmıştır (Özturan, 2009).

Yine Anadolu varyantlarına bağlı Antep anlatılarına göre destanın final noktası olan Hasan ve Gülizar'ın düğünü kurulur. Tabanca icat olunmuş ve fesatlık için Ayvaz'a hediye edilmiştir. Nasıl kullanıldığını bilmedikleri için düğünde Ayvaz, Demircioğlu, Ahmet Bezirgân gibi birçok yiğit ölmüştür. Köroğlu, ailesini toplar, malını askerleri arasında pay eder ve Şam'a göçer. Şam'da eşi Benli Döne ölür ve Kırklar Dağı eteğindeki mezarlığa gömülür. Köroğlu, oğlu Hasan'a anası Hösne Bala ve eşi Gülizar'ı alarak Dağıstan'a dönmelerini söyleyerek kaybolur. Köroğlu'nun ölümsüzlüğüne inanılmıştır, artık o Kırklar'a karışmıştır (Bayaz, 1981).

Kalenderlik, X. yüzyılda Horasan'da bir sufilik akımı gibi ortaya çıkmıştır. XII. yüzyılın sonlarına doğru bu tasavvufi akım, Orta Asya'da ve bütün Doğuda kendine geniş taraftar toplamıştır. Göroğlu Destanının ilk kolunda Rövsen'in kalenderlerle iki defa karşılaşması var. İlkinde 40 kalenderi dedesinin evinde misafir etmesi, ikincisinde yay-okun peşinden giderken medresede karşılaşması ve yardımlarından yararlanması: Bir gün Göroğlu Üçgümmez Dağı'nda İsfahan'a giden başçıları Abdullah olan kırk kalendere rastlar. Onları dedesi ve yengesi ile beraber evlerinde misafir eder, ineklerini keserek sofraya açarlar. Kalenderler oradan Arabistan'a gideceklerini söyleyerek ayrılırlar. Bunun ardından Cığalı Bey Göroğlu'nu İsfahan-Nisbican'a mücevherlerle, mercanla süslenmiş, altından hazırlanmış yay-okun peşinden gönderir. Bu yay-okun almak için ustaların bir şartı vardır, yayı alıp oku çekene silahı parasız vereceklerini ilan etmişlerdir. Cığalı Bey dedi: İsfahan'a git, kible kapısından şehre gir, karşına medrese çıkacak. Medresede kırk kalenderin başı Abdullah'ı bul, o, seni ustaların yanına götürecektir. Göroğlu İsfahan'a gelir, Abdullah'ın yardımıyla ustaları bulur, yayı çekip oku atar ama ustalar yay-okun vermezler. Yedi fil yan yana dizilir, Göroğlu yayı çekip oku atar. Ok yedi filin içinden geçip kalenin kapısına saplanır. Bundan sonra yay-okun alan Göroğlu, kalenderler sayesinde medresenin piri Hoş Kebir Ahbar'ın süngüsünü, altın yakalı zırhını, kolçağını, altın saplı kamasını, kılıcını, baltasını vs. de elde eder (Görogly, 1996: I, 32-35).

4. Sonuç

Genel olarak Türk Dünyası Köroğlu Destanında mezhepler farkına bakmaksızın Hazreti Ali'yi bütün versiyonlarda hamî yardımcı olarak görmekteyiz. Doğu versiyonunu olarak bilinen Türkistan veya Orta Asya varyantlarında ve aynı zamanda Türkmen anlatılarında başkahraman Sünnidir ve piri Hazreti Ali'dir. Bu Köroğlu, Kızılbaşlara karşı savaşmaktadır. Ama destanı yaratan ve anlatan halkın tefekküründe bunun bir anlamı yoktur. Batı versiyonuna bağlı varyantlarda, özellikle Kafkas ve Güney Azerbaycan metinlerinde kahraman Şiidir ve doğal olarak piri Hazreti Ali'dir. O Köroğlu da metinlerde açık olarak ideolojî malzemesi yapılmassa da Sünnî paşalara karşı savaşmaktadır.

Eski Türk kahramanlık destanlarına bağlı olarak yardımcı hamî karakterler hep esas karakterin yanındadır. İslam dininin kabulünden sonra bu karakterler şekil değiştirmiş ve İslami görünüme bürünmüştür. Bu karakterlerin başında Hazreti Ali gelmekte ve kimi zaman Hızır, kimi zaman Aksakal olarak destandaki görevini yapmaktadır. Onun yardımcıları kalenderler, erenler vs. evliya tipleridir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış ve varyantlaşmış destanın bütün anlatılarında Hazreti Ali karakteri ve kültü hakimdir. Ama bununla beraber destanın Doğu versiyonunda ve bu versiyona bağlı Türkmen varyantlarında bu karakter daha mistik ve aktiftir. Türkmen Göroğlu'sunda kahraman Hazreti Ali'nin nefes oğludur, ona ad vermiş, ömür biçmiş ve bütün kaderini belirlemiştir.

Kaynakça

- Abbaslı, İsmail (2005). "Azerbaycan Gehremanlıg Eposu". *Koroğlu*. Bakı, Lider neşriyyatı. 4-46.
- Abbasov, Elçin (2008). *Koroğlu: Poetik Sistemi ve Strukturu (Paris Nüshesi Esasında)*. Bakı: Nurlan.
- Akın, Bülent (2012). "Alpamiş Destanı'nda Hz. Ali Tasavvuru". *Millî Folklor* 6, 19-29.
- Albayrak, Nurettin; Sümer, Faruk. (2002). "Koroğlu". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. c. 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.268-270.
- Aslan, Mustafa (2012). "Sünni Halk İnançlarında Hz. Ali Tasavvuru Üzerine Bir Din Sosyolojisi İncelemesi". *Birey ve Toplum* 2(4), 41-55.
- Bayat, Füzuli (2009a). "Koroğlu Dastanında İki Keçid Ritualı (İnisiasiya)", *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyyatına Dair Tedgigler XXIX*. 56-68.
- . (2009b). *Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Koroğlu Destanı: Türk Dünyasının Koroğlu Fenomenolojisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- . (2003). *Koroğlu: Şamandan Aşık, Alptan Erene*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bayaz, Hüseyin (1981). *Koroğlu, Antep Rivayeti*. İstanbul: Karacan Yayınları.
- Garriyev, Baymuhammet (2007). *Türk Dünyasında Koroğlu Anlatmaları / Çev. F. Türkmen M. Duranlı-F. Rahmankul*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Görogly. *Türkmen Halk Dessany*, I cilt. (1996) / Tayyarlan: Nurmehmet Annaguli. Ankara. Bilig Yayınları.
- Görogly. *Türkmen Halk Dessany*, II cilt. (1996) / Tayyarlan: Nurmehmet Annaguli. Ankara. Bilig Yayınları.
- Guluzade, Terane (2016). *Gehremanlıg Dastanlarında Azerbaycan Etnografyasının Eksi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, AMEA. Arheologiya ve Etnografiya İnstitutu. Bakı.
- İsmayılov, Hüseyin (2007). "Koroğlu": Mif ve Dastan Münasibetleri". *Dede Gorgud* 1, 73-77.
- İsmayılov, Hüseyin ve Tofiggızı, Elnare. (2005). "Ön Söz". *Koroğlu. Tiflis Nüshesi / Hazırlayan E.Tofiggızı*. Bakı, Seda. 3-19.
- Karadavut, Zekeriya (2018). "Koroğlu Destanında Hz. Ali", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu, (18-20 Ekim)*. *Bildiriler Kitabı*. Ankara. 871-882.
- Koroğlu. Paris Nüshesi* (1999). Haz. Abbaslı İsmail. Bakı: Ozan.
- Koroğlu. Tiflis Nüshesi* (2005). Haz. Tofiggızı Elnare. Bakı: Seda.
- Nurtazina, Nazira (2001). "Gayıp Eren". *Ulttg Entsiklopediya*, 3. Almatı, Gazag Entsiklopediyası. 97.
- Ögel, Bahaeddin (2002). *Türk Mitolojisi II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, Aşur (2006). "Körüğü Men Bezergen Destanındaki Özel Adlara Dair". *Bilig* 37, 91-114.
- Özturan, Hacı Ali (2009). *Maraş Ağzı Koroğlu*, Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı Yayınları.

- Roemer, Hans Robert (1990). “The Gizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy”. *Intellectual Studies in Islam*. Ed. M. Mazzaoui-V. Moreen. Utah. 27-39.
- Salim (Başeliyev), Fehreddin (2010). *Milli Yaddaş Sisteminde Ürfan ve Tesevvüf*. Bakı: Elm ve tehsil.
- Şahin, Halil İbrahim (2012). “Kadı Abdısetdar Cenknâmesi Üzerine Bir İnceleme”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17. 219-238.
- Uygur Halk Destanları III*. (2011). Haz. Mehmet Abdülhakim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Жирмунский, Виктор; Зарипов, Гади (1947). *Узбекский Народный Героический Энос*. Москва.
- Климович, Люциан (1958). “Заметки о Эпическом Творчестве Народов Советского Востока”, *Вопросы Изучения Эпоса Народов СССР*. Москва. 241-250.

